

Gürgenç / 3-nji kitap -13

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy proza

написано kitapcy | 25 января, 2025

Gürgenç / 3-nji kitap -13 XIII BAP

Tekeş sultan uzak ýoluň hem-de söweše girip, ýarym günüň dowamыnda at üstünde gylyç çapmagyň ýadawlygy sebäpli Reýde biraz dynç almakçy bolup Hemedany, Yspyhany araplardan arassalamak üçin Maýaçugy ibermegi makul gördi. Ony huzuryna çagyrtdy.

- Şemseddin, araplar Gökçe bilen üstüne baranda Yspyhany taşlap gaçdyň. Indi seni olaryň üstüne ibersem, özüňiň gaçyşyň ýaly olary-da gaçyryp bilermikäň?-diýip, Tekeş sultan Maýaçuga degişme bilen gyjalat berdi.

-Aly hezret, özüňiz bir wagt: «Özüňden güýcli bilen garpyşmak batyrlyk däl, özüňi gurban etmek» diýipdiňiz. Men hem Siziň şu pendiňize eýerip, “Assa gaçan namart” diýilişi ýaly duşmandan arany açdym-diýip, Maýaçuk hem jogabyny tapyp aýtdy. Horezmşa güldi:

-Assa gaçan namart diýeni boldy diýsene. Indi sen olardan has güýcli bolup bararsyň. Men saňa uly goşunyň uly bölegini bererin. Mundan başga-da ýesirleri-de, içinde emiri barmy, serkerdesi barmy baryny ýonekeý serbaz hökmünde goşup alyp git. Hemedan Reýden daş däl, maňa tizräk habaryň yetir-diýdi. Maýaçuk bildirilen ynam üçin yzly-yzyna iki gezek tagzym edip, Horezmşanyň huzuryndan wagty hoş bolup çykdy. Şol günüň ertesi özüne berlen goşuna baş bolup, Hemedana tarap ýola düşdi.

Hemedan Maýaçuga derwezesini açmady. Päli azyp başlan Maýaçuk Horezmşanyň ýoklugyndan peýdalanylп, goşundaky özüne ynamly serkerdeleri baş edip, ikuç topar serbazlary Hemedanyň alys-ýakyn obalaryna iberip, talaň saldy. Indi onuň hyýaly şähere girip, oljadan ýükünü tutjakdy. Derwezeleri açdyrmak maksadynda ol Horezmşanyň goşunyna garşylyk görkezilse, soňunyň ýaman boljagyny düşündirip ýazylan haty peýkama dolap, derwezeden aňry atdy. Biraz wagtdan soň aňyrdan hem peýkama dolanan hat gelip düşdi. Hatda şäheriň derwezeleri diňe

Horezmşaga açyljakdygy, eger Horezmşanyň özünü görmeseler, näçe wagt gabawda bolsa-da şäheriň teslim bolmajakdygy ýazylypdy. Maýaçuk bu habary Reýe Tekeş soltana ýetirmeli boldy. Bu habar Horezmşanyň kalbynda bir ýakymly buýsanja meňzeş duýgy döretdi: "Tekeş, Tekeş soltan, adamlar, ýurtlar saňa jeňsiz, jedelsiz, boýun egýärler. Bu seniň Horezmşa adyňyň has belende çykanyndan bolsa gerek" diýen hyýal serini gaplady. Ol şu hyýalyndan ruhlanyp, dynç almasynam bes edip, Hemedan sary atlandy.

Horezmşa Hemedana gelip ýeten badyna özüniň şu ýerdedigini, özüni görmek üçin näçe adam gelse-de kabul etjekdigini şäher ilatyna habar etdirdi. Şundan soň şäheriň derwezesi gyá açylyp, içerden çykan dört adam leşgeriň düşelgesiniň ortasynda gurlan Horezmşanyň şahana çadyryna tarap geliberdiler. Çadyryň öňünde bu gelýän wekiller tarapa seredip duran Tekeş soltan olary daşrakdan bolsa-da tanady. Olaryň dördüsü-de şäheriň atly kethudalary bolup, Horezmşa Hemedana öňki sapary çagynda bu kişiler bilen söhbetdeş bolupdy. Olar gele-gelmäne dyza çöküp, Horezmşanyň donunyň synyny maňlaýyna degrip, togap etdiler, soňra turup, saglyk-amamlyk soraşdylar. Horezmşa olary çadyra teklip edip, saçak başına geçirdi. Tekeş soltan olardan «Näme üçin meni görmän derwezäni açmak islemediňiz?» diýip, soranynda wekiller biri-birine seredip, jogap bermäge ýaýdanýan ýaly etdiler. Emma şanyň sowalyna dogry jogap bermeseler bolmajagy üçin wekilleriň başçysy dillendi:

-Merhemetli Horezmşa hezretleri, Maýaçuga derwezäni açmanlygymyzyň birinji sebäbi: Ony şähere goýbersek, ilaty talar hem-de şäherdäki halyfyň bir bölüm goşunyna hüjüm edip, gandöküşlik eder diýip gorkduk. Araplar bolsa uruşmakçy däl. Olaryň serkerdesi: "Eger şu gelen hakykatdan hem Horezmşanyň goşuny bolsa, biz sözsüz teslim bolýarys" diýdi

Tekeş soltan: "Bu adamlarda Maýaçuk hakynda beýle pikir nirden döredikä" diýip oýlandy. Soňra:

-Maýaçuk şeýle eder diýip gorkmagyňyzyň näme sebäbi bar? Nämä esaslanyp beýle diýýäňiz?-diýdi.

-Aly hezret, adam ýamanlamak gowy däl bolsa-da, aýdaýyn.

Maýaçuk gowy adam däl diýärler-diýip wekilleriň başçysy «sizem aýdyň» dien manyda ýoldaşlaryna garady.

-Kim diýýär? Nämä esaslanyp diýýär?

-Muny bir adam, iki adam diýenok, tutuş ilatda şeýle pikir bar. Ol Yspyhana naýyp edip, goýup gideniňizde adamlara azar berip, talaňçylyk edipmişin. Onsoňam biz beýle adamyň wepasy bolmaz, ol Horezmşaga dönüklik edip, öz başyna goşun bilen gelen bolaýmasyn diýibem pikir etdik. Ine indi Siziň didaryňzy görmek nesip etdi. Indi şäherem Siziňki-diýdi wekilleriň baştutany.

Bu gepleri diňläp Tekeş sultan oýa çümdi. Öňem bir sapar ol barada özünde şübhe döräninde weziriniň ony öwüp, arşa çykaryp, könlündäki şübhäni aýrany ýadyna düşdi-de, Maýaçuk baradaky gepleri anyklamagy ýüregine düwüp goýdy. Soňra wekillere ýüzlenip:

-Jenaplar, Maýaçukly gürrüni soň özüm anyklaryn. Eger şu gepler hak bolsa, olam jezazyz galmaň Eger biziň serbazlarymyzdan kimdir biri erbet iş etse, ony öldürmäge-de hakyňyz bar-diýdi.

Wekiller Horezmşanyň bu adalatly gepine ýerlerinden turup tagzym etdiler. Wekilleri hormat bilen ugradanyndan soň Tekeş sultan wezir-wekilleri, goragyndaky bir kowcum serbazlary bilen dabaraly ýagdaýda şähere girdi. Derwezeden giren ýerinden tä köşke barýanca şäher ilaty ony alkyşlar bilen garşylady. Şäheriň köskünde ýerleşeninden köşküň hadymlary gelip, özleriniň hyzmata taýyndyklaryny mälim etdiler. Şäheriň kazy-kelany, şeýhulyslamy, başga-da bir näçe kethudalar salama gelip gitdiler. Soňunda araplaryň goşunyndaky emirler baş serkedesi bilen gelip özleriniň teslim bolandyklaryny tassykladylar. Horezmşa hem olara hoş sözünü aýdyp, soňunda şeýle diýdi:

-Adatda teslim bolanlar ýesir alynýar. Biz hem külli musulman äleminiň ymamy halyf hezretleriniň guly bolanymyz üçin sizi ýesir edip saklamarys. Siz islän wagtyňz arkaýyn gidip bilersiňiz. Ýöne ýolda kelläňizdäki arap başgabyňzy Horezm başgabyna çalşyrsaňyz, yzyñzdan ýetip, ol başgaby kelläňiz bilen bile aýyrmaly bolar. Meniň gepime düşünýäňiz gerek?

-Düşünýäs, Aly hezret. Öň şeýle ýaramaz iş bolupdyr. Biz öz başgabymyzda-da talaň diýen zady etmeris-diýip, araplaryň serkerdesi iki elini gursagyna goýdy.

Araplar şol günüň ertesi ýol şayyny tutup, şäherden çykyp gitdiler. Tekeş sultan Maýaçuk baradaky gepden soň oňa ýakyn adamlaryň birkisini assyrynyk bilen çagyryp sorag etdi. Emma olardan maglumat alyp bilmedi. Soňra Maýaçugyň özünü çagyrtdy. Maýaçuk özünden öň çagyrlan adamlardan Horezmşanyň gyzyklanýan zadyny biliňi üçin soraga taýýarlanyp gelipdi. Ol şanyň huzuryna arkaýyn salam berip girip, tagzymdan soň gol gowşuryp durdy. Tekeş sultan oňa oturmagy teklip edip, ýer görkezdi. Ol jaýlaşyp oturanyndan soň Horezmşa oňa synçy nazaryny dikip:

-Şemseddin, senden bir tasin ýagdaý barada soramakçy-diýdi. Ýone dogry jogap bermeseň diliňi keserin.

-Aly hezret, Size dogry jogap bermesem, dilimi o dünýäde-de keserler. Men Size hemiše dogry sözüm, ak ýüregim bilen gulluk edip gelýärin-diýip, Maýaçuk bir elini gursagyna goýup, başyny egdi.

-Onda aýt, näme üçin hemedanlylar saňa derwezäni açman, maňa açdylar? Munuň sebäbi näme?

-Aly hezret, meniň özüm hem munuň sebäbinı bilesim gelip, ahyr anykladym. Siziň eradaňyz bilen meniň belent derejelere ýetenimi görüp bilmeýän duşmanlarym men hakda ýaman pikir ýaýradypdyrlar. Hamala men talaňçymyşym, şähere girsem talaň saljakmyşym – diýip, Maýaçuk bigünä adam dek gözünü gyrmış jogap berdi.

Tekeş sultan dymyp, oýa çümdi: «Şeýle bolmagy hem mümkün. «Düýşe näme girmeýär, duşman näme diýmeýär» diýipdirler. Maýaçugyň hem duşmanlary az bolmasa gerek» diýip, pikir edip, gezi başga tarapa sowdy:

– Şemsetdin, görüp dursuň gerek, Hemedany kimiň alyp, kimiň boýun egdirenenini. Indi Yspyhany sen gidip boýun egdir. Ol ýerdäki araplaryň goşunyny söwessiz teslim etdirjek bol. Gandöküşlik bolmasa gowy.

– Emriňiz başym üstüne, Aly hezret. Ýone Yspyhanda-da Sizi görmeseler, derwezeler açylmaz öýdýän. Onsoň güýç ulanmaly bolar.

– Ýok, mümkingadar güýç ulanma. Güýç ulanmak iň soňky çäre. Sen Yspyhanyň kethudalaryny tanaýan Hemedanyň kethudalaryndan ikisini alyp git. Olar seniň – meniň emrim bilen gelendigiňe güwä geçerler. Yspyhany alyp, ol ýeri araplardan arassalynyňdan soñ şu sebitler, Pars Yragy seniň gol astyňda bolar. Eger sen halk bilen agzybir bolup, adalatly ýolbaşçylyk etseň, men saňa soñ hakyky hökümdarlyk hukugyny berýän perman ibererin Gürgençden.

Horezmşa Maýaçuk bilen gürrüňini gutardym eden wagty, daşardan hyzmatdaky serbazlaryň biri girip, halyf an-Nasyryň bir ilçisiniň bări gaýdandygy barada habar gelenini aýtdy. Garaşylmadyk wagty halyfyň ilçi ibermegini geň gören Tekeş sultan:

- Halyfymyzyň näme matlaby, näme talaby barka? Sen näme pikir edýäň? – diýip, Maýaçuga garady.
- Bilmedim, Aly hezret. İlçi gelensoň mälim bolar – diýdi ol.
- Ýör, onda daşary çykaly. İlçini dabaraly garsy almagyň aladasyny etmeli – diýip, Tekeş sultan daşary çykansoň, ilçiniň geljek ýoluna taýak atym ýerden köşge çenli atlas bilen parçadan paýandaz düşemegi buýurdu.

Halyfyň ilçisi köp garaşdyrmady. Aradan bir sagat geçip, garagörnümde dört atlysy bilen peýda boldy. İlçi paýandazyň başlanan ýerine gelende atdan düşdi. Atynyň jylawyny şol ýerde ýörite goýlan adamlaryň birine berip, paýandazyň üstünden ýöräp köşge tarap gaýtdy. İlçi Horezmşanyň huzuryna gireninde Tekeş sultan onuň hormatyna ýerinden turdy. Salam-helikden soñ ilçi özünü Müjireddin Mahmyt äl Bagdady diýip, tanyşdyrdy. Soňra resmi äheňde söze başlady:

- Muhterem Horezmşa Tekeş sultan ibn Il Arslan hezretleri, külli musulman äleminiň ymamy, halyf an-Nasyr hezretleri Size köp dogaýy salamlar aýdyp, saglyk-salamatlagyňzy soraýar hem-de Siziň ata-babalarynyz hem Bagdadyň hemaýatyndan bährement bolandyklaryny, Sizden hem hemaýatyny aýamajakdygyny aýtmak bilen özünden birugsat hiç ýere gol uzatmazlygyňzy, häzirki özüňize degişli ýerler bilen kanagat edip, höküm sürmegiňizi sargyt edýär. Ýogsa, Siziň garşyňza ähli musulman ýurtlaryny aýaga galdyrjakdygyny mälim edýär.

Tekeş soltan ilçiniň nutkyny çalarak ýylgyryp diňledi, soň şeýle jogap berdi:

– Muhterem Müjiretdin Mahmyt äl Bagdady jenaplary, häkimiýet, hökümdarlyk halyf hezretlerine degişli. Biz onuň bir şyhныsy. Biziň duşmanymyz köp. Emma biz olaryň ählisinden güýçlidiris. Goşun diwanyndanleşgerimiziň adam sany bir yüz ýetmiş müňe ýetendigini bize habar berdiler. Bize bu uly goşuny halyf hezretleriniň çäklendirmesi bilen saklamak başartmaz. Şonuň üçin ol hezret sahawatlylyk edip, bize Huzistany berse,leşgerimiziň maddy üpjünçilige ýardam etdigi bolardy. Horezmşanyň gepine ilçiniň gahary gelip, näme jogap berjegini bilmedi. Belli bir jogap bermänem onuň huzuryndan çykdy. Biçäräniň ajaly tartyp gelen ekenmi, ertesi özüne berlen otagdan onuň ölüsini tapdylar. Merhumy Bagdada alyp gitjek onuň ýoldaşlaryna Tekeş soltan öňden göwnüne düwüp ýören maksady ýazylan talapnamasy bilen özünüň hajyby Şyhabetdin Mäsut al Horezmini hem ilçi edip, goşup goýberdi. Onuň yz ýanyndan Maýaçugy Yspyhana ýollady.

* * *

– Adam diýilýän mahlukaty Halykul Alla juda düşnüsiz edip ýaradypdyr-diýdi halyf an-Nasyr, Horezmşanyň talapnamasyny okap bolasoň ilçisine garap – Kä halatda ol eden işiniň özüne näme peýdasy bardygyna-da düşünmeýär. Horezmşanyň talaplary hem şeýle. Biz onuň talaby boýunça adyny hütbä goşduryp, seljuklaryň köşgünü onuň üçin dikeldip goýsak, bu zatlaryň oña näme peýdasy bar. Munuň bilen onuň agramy artýarmy, ömri uzalýarmy ýa-da gaýta ýaşarýarmy? Bir mahal seljuklar hem bizden öñki halyf Mustedi hezretleriniň döwründe Bagdatda öz atlaryna köşk gurduryp, atlaryny hütbä goşdurypdylar. Hany, soň näme boldy – köşgem galdy, atlary-da ölçüp gitdi. Akyllı adam hiç haçan artykmaç şöhrata kowalaşmaly däldir.

Halyf şu sözler bilen ilçi Şyhabetdin äl Horezmini sylagsarpaýsyz yzyna ugradyp goýberdi. Halyfyň «Artykmaç şöhrata kowalaşmasyn» diýip beren jogabyna Tekeş soltanyň artykmaç gahary geldi. Ol öz ýanyndan «Üstüne «artykmaç» leşger bilen

baryp, aýdanymy etdirerin» diýip, iru-giç Bagdada ýörüş etmegi ýüregine düwüp goýdy. Şu arada ýüregine düwen bu niýeti zesarlymy ýa-da bir syrly sebäp bilenmi, onuň ýüregini daglan waka ýuze çykdy. Merwde waly bolup, ýurt sorap oturan uly ogly Nasretdin Mälikşa tarpa-taýyn aradan çykdy. Tekeş sultan bu agyr ýitgini näçe mertlik bilen geçirjek bolsa-da, perzent dagy ýüreginden aýrylmady, dürli şübheler geldi göwnüne. Şonda öñüräk Terken hatyn bilen bolan bir gürrüň ýadyna düşdi. Şol günü aşsamlyk nahardan soň ikiçäk galanlarynda Terken hatyn hemišekisi ýaly mylaýymsyrap:

– Soltanyň, Siz degişmedenem bolsa «Käte aýalyň aklynam alaýmaly» diýipdiňiz – diýip, söze başlanyndan Tekeş sultan aýalynyň maksadyny aňdy: – Men Size hazır akyl berjek däl, alsaňyz bir maslahatym bar.

Tekeş sultan güldi:

- Akyl bermek bilen maslahat bermegiň näme tapawudy bar?
- Barmy-ýokmy bilmedim, soltanyň. Yöne «Maslahatly biçilen don gysga bolmaz» diýilişi ýaly...
- Sen dony däl-de, meniň kepenimi biçmekçi ýaly-la – diýip, Tekeş sultan aýalynyň sözünü böldi. – Men seniň berjek «maslahatyň» bilyän. «Sen garrap barýaň, önräginden Muhammedi mirasdüşer belle» diýjeksiň, şeýlemi?
- Hawa, şeýle. Muňa näme gaharyňz gelýär, soltanyň. Mirasdüşer bellemek öñden gelýän däp ahyryn.
- Dogry, däp. Yöne uly ogul duranda kiçisini bellemek hem öñden gelýän däpmi?
- Soltanyň, gyzybermeseňiz-le, menem Siziň bilen hut şu hakda gepleşmekçi. Men öz pikirimi aýdaýyn, onsoň näme etseňiz ygtyýaryňz.
- Ýeri, aýt. Pikiriňi-de diňläýin – diýip, Tekeş sultan aýalyna synçy nazaryny dikdi.

Terken hatyn alysdan aýlap söze başlady:

– Soltanyň, Siz Horezmin döwletini dünýäde öñe çykarmak üçin näler jan çekdiňiz. Siziň erjelligiňiz, edermenligiňiz, akyl-parasadyňz, galyberse-de, egsilmez güýç-gaýratyňz bilen Horezmin häzırkı zamanyň iň gudratly beýik döwletine öwrüldi. Indi geljekte bu döwletiň şu derejesini saklamak, belki, ýene-

de artdyrmak üçin Siziň özüñiz kimin adam gerek dälmi? Eger şu sypatlar, häsiyetler Mälikşada bolsa ony mirasdüşer belläýiň. Mälikşa edepli-ekramly, adamkärçilikli, guş agzyndan çop almaýan, ýuwaş oglan. Ýone bu häsiyetler patysaga dogry gelmeýär, soltanym. Eger patyşa gowşak bolsa, ýurt berbat bolýar.

– Hä, hä! Şeý diýsene, hanym! – diýip, Tekeş soltan kinaýaly ýylgyrdy. – Men bu zatlary bilmeýän ekenim-dä. Nämé diýsene, eger Ezraýyl bilen araň ýakyn bolsa, maňa ýene bäs-alty ýyl puryja alyp ber. Men entek oglanylaryň häsiyetlerini synlap ýetişmedim – diýip, Tekeş gürrüňe nokat goýup, ýerinden tursada, Terken hatyn:

– Muhammediň häsiyetine men ene bolamsoň belet. Ol edil Siziň özüñiz ýaly, soltanym! – diýip suňsuryp galdy.

Terken hatyn bilen aralarynda bolan şu gürrüň Tekeş soltanyň göwnüne şübhe salypdy. Emma onuň elinde hiç hili delil ýokdy. Şoňa görä Nasretdin Mälikşanyň ölümü taryh üçinem syr bolup galdy.

Wagt geçýärdi. Ol şol geçirip barsyna tutuş barlygy özgerdi, üýtgedip, ösdürüp, ösdüren zatlaryny ýene-de ýumrup gidip barýardy. Danalar «Wagtyň bar ýerinde ebedi zat ýok, diňe onuň özi ebedi» diýip, ýone ýere aýtmandyrlar.

Wagtyň geçmegini bilen Tekeş soltanyň perzendiniň ölümü zerarly daglanan ýüregi hem birneme ýerine geldi. Wagt onuň ýaşyny-da birneme aňyry eltenem bolsa, entek gujur-gaýraty egsilmändi. Etjek-goýjak işlerini eglemeýärdi. Şu arada-da eglenmän etmeli bir işi çykyp, ol ýene atlanmaly boldy. Pars Yragyna, Hemedan, Yspyhan ýurtlaryna naýyp edip goýup gaýdan adamy – Şemsetdin Maýaçugyň ilata zulum edip, talaň salyp başlandygy hakynthaky habar onuň parahat gününü bozdy. Tekeş Maýaçuk hakynda Hemedanda eşiden gürrüñini ýadyna düşürdü. Şonda Maýaçugyň şeýle häsiyetiniň bardygyny öň duýmandygyna, Maýaçugyň kowumdaşy hajyp Rehnetdin Alynyň gepi bilen oňa gözegçiligindäki ýurtlara doly hukukly häkim edip bellenendigi baradaky permany iberenine gaty ökündi.

Bu perman ýetip barmazyndan öň, Maýaçugyň Horezmiň tabynlygyndan çykyp, özbaşdak ýurt eýesi bolmak pikiri hem ýok

däldi. Şonuň üçinem ol halyf an-Nasyryň, Horezmşanyň garşysyna özi bilen birleşmek baradaky teklibini ret etmändi. Halyfyň ony Rüstem Zala deňäp, jahan pehlewany, musulmanlar emiriniň naýyby diýip, Arşa göterip, iberen namasyna ol monça bolupdy. Şol wagt Horezmşanyň oňa doly ygtyýarly häkimlik hukugyny berýän permanynyň ýetip gelmegi, ony dönüklik etmekden saklady. Emma dönüklikden hem beter zalymlıga baş urdy. Ol Horezmşanyň permanı esasynda özünü doly ygtyýarly hökümdar hasaplap, islän zadyny, göwnüne gelenini edip başlady. Göwnüne gelýäni bolsa haýyr däl-de, diňe şer işlerdi. Onuň adamlary tutuş Pars Yragynda – Hemedandan, Abhar Zanjana çenli aralykda ilata talaň salyp, adamlaryň mallaryny-da sürüp alyp gidýärdiler. Arz etmek üçin bir adam onuň golaýyna baryp bilmezdi, hiç kim demini çykaryp bilmezdi. «Hatda gatyrak gygyran horazlaryň hem kellesi giderdi» diýip, adamlar ýurtda dörän ýagdaýy düşündirýärdiler. Ýagdaýy jikme-jikligini bolsa, aňyrdan gelen Horezmşanyň gizlin aňtawçysy aýdyp berip, oňa gazap donuny geýdirdi. Tekeş sultan, Maýaçugyň beýle zalymlıga yüz urmagynyň sebäbine, näce oýlansa-da, düşünip bilmedi. Ol Maýaçugyň kowumdaşy hajyp Rehneddin Alyny çagyrdы.

– Jenap Rehneddin, Maýaçugyň Pars Yragyň nähili «adalatly» dolandyryńlygyndan habaryň barmy? – diýip, Horezmşa hajybyň yüzüne gaharly garady.

-Eşitdim, Aly hezret. Ýöne meniň bu geplere ynanasym gelenok.

-Sen näme, bu habary ynanylýan adamyň getirenini bilmeyärmiň?

– Bilyän, Aly hezret.

-Onda sen biziň ynanýan adamymza ynanmajak bolýarmyň?!

Hajyp äm-säm boldy. Näme diýjegini bilmän aljyrap dymdy.

-Näme, diliň damagyňa dykyldymy? Geple, oňa öz ygtyýarly hökümdarlyk hukugyny berýän perman bermäge meni yranyňda ony öwüp, aýdanlaryny gaýtala!

-Aly hezret, men bilmändirin. Bir çemçe ganymdan geçiň. Men günäkär – diýip, hajyp Horezmşanyň aýagyna ýykyldy.

-Tur, ýeriňden! Ýol shaýyň tut, biziň bilen Maýaçugyň üstüne gidýäň. Ol ýurdy onuň zulmundan gutarmak gerek – diýip, Tekeş sultan hajyba gitmäge rugsat berdi. Horezmşanyň huzuryndan ýüzi ak esgä dönüp çykan hajyp Rehnetdin Aly ýol shaýyny

tutmaga öýüne gitdi.

* * *

Jenaýatlarynyň jezasyndan bihabar Şemseddin Maýaçugyň sapaly günleriniň soňuna sogan ekildi. Üstüne Horezmşanyň agyr goşun çekip gelýäniniň habaryny eşidip, uly howsala düşdi. Goşunynyň serkerdelerini maslahata çagyrranda özüne has ýakynlaryndan, has dogrusy, şäriklerinden başgasyny tapmady. Her kimiň jany özüne şirin. Olar Horezminden üstlerine goşun gelýändigini Maýaçukdan hem öñ eşidip, ökjäni göteripdiler. Goşunsyz galan Maýaçuga syçanyň hini müň tylla döndi. Girmäge deşik gözläp, şärikleri bilen gaçyp, Ardahy galasyna bardy. Horezmşa onuň gizlenen ýerini aňsat tapdy. Çünkü, Maýaçugyň zulumyndan jebirlenen ýurduň ilaty Horezmşa nirä barsa, halasgärleri hökmünde onuň öňünden çykyp, Maýaçugyň gaçan ugruny salgy berýärdiler. Galany uzak gabap ýatmaly bolmady. Gaçyp gutulmagyň mümkün däldigini aňan Maýaçuk galadan şärikleri bilen çykyp, Horezmşanyň aýagyna ýykyldy. Tekeş sultan oňa ýigrenç bilen seretdi-de, ony şärikleri bilen ellerini arkasyna daňyp, Reýe pyýada sürüp gitmegi buýurdy. Horezmşanyň özi-de Reýe gelip, köşkde ýerleşdi. Onuň Maýaçuga bolan gazabyny uzak ýoluň ýadawlygy-da kiparladanokdy. Ardahydan pyýada sürüp gaýdylanlar gelenden olaryň arasyndan diňe Maýaçugy huzuryna aldyrды. Onuň ýany bilen hajyp Rehnetdin Alyny hem çagyrtdy.

— Köp wagtlap görüşmedik iki gadyrdany duşurmak hem sogap diýýärler — diýip, Horezmşa kinaýaly söze başlady. — Menem sogap gazanjak bolup, ikiňizi duşuryp otyryň. Jenap Rehnetdin hajyp, meniň size eden şu hyzmatym haky dogryňy aýt, sen näme üçin hemiše şu kezzabyň arkasyny çaldyň? Muňa doly hökümdarlyk hukugyny berýän permany berdirenem sen. Näme üçin şeýtdiň? Ýa, bu saňa talaň salyp alan zatlaryndan paýyň iberýärmى?!

-Aly hezret, men mundan hiç haçan hiç zat alamok. Beräýeninde-de men onuň ýaly haram zady almaryn ahyry! — diýip, Rehnetdin hajyp ant içip, awy ýalady.

Häliden bäri janyndan umydyny üzüp oturan Maýaçuk kellesine

bir pikir gelip, «Ýatyp galandan – atyp gal» diýlenini edip, Tekeş sultana ýüzlendi:

-Merhemetli beýik sultanyň, men guluňyzy hem diňlemegiňizi towakga edýän...

-Men seni Hemedanda diňläp, aldandym. Saña derwezäni açmadyk hemedanlylar seniň kimdigiňi menden öň bilen ekenler. Men indi bildim. Bilsemem diňläýin, hany aýt, agzyňdan ýene niçik ýalanlar çykar eken.

-Beýik sultanyň, men Siziň öňüňizde bimöcher günükär. Günämi aýtsam, men Siziň ajaýyp, öwgüli sözler ýazylan permanyňyzy alanymdan soň begenjime hetden aşa joşup gidip, meý bilen eşrete berlip, goşuna gözegçiligimi gowşadypdyryn. Goşunyň serkerdeleri meniň serhoşlygymdan peýdalanyp, baýamak maksadynda ilata talaň salyp, bolmajysy bolupdyrlar. Görüp dursuňyz ýaly, olar ýok. Eden işlerine Sizden gorkup, gaçyp gidipdirler.

Horezmşa aýy ýylgyrda:

-Gorkusyna gaçypdyrlar diýsene. Sen nä gorkman gaçdyňmy? Senem gaçdyň-a! Gaçmak bilenem günäni özüň subut etdiň!

-Aly hezret, men gözegçiliği gowşadyp, talaňa ýol berenim üçin gorkup gaçdym.

-Ýalan! Talaňa özüň baş bolupsyň! Indi saña soňky soragym bar, şoňa dogry jogap berseň jezaňy ýeňillederin. Eger ýalan jogap berseň, özüňden gör. Hany aýt, seniň Rehnetdin hajyp bilen näme gatnaşygyň bar?

Maýaçuk bir salym dymdy. Sowalyň haýsy manyda berlenine ol düşünýärdi. Düşünmedik bolup, ýöne jogap berse şanyň gaharyny getirmekden gorkup, dogry emma biraz üsti basyrlan terzde:

-Aly hezret, käýarym Gürgenje gidýän kerwen bilen Rehnetdin hajyba salam goýberýärdim – diýip jogap berdi.

Horezmşa:

-Ine muny dogurladyň. Diňe salamyň özi däldigi düşünükli – diýdi.

Maýaçuk geplemän ýere bakdy. Rehnetdin hajybyň ýüzi ak tama döndi. Ol «Aly hezret» diýip, bir zatlar aýtmakçy boldy. Tekeş sultan «Besdir!» diýen manyda elini siltäp, ony gepletmedi. Soňra gapyda duran ýasawullara «Alyp çykyň!» diýip, hajyp

bilen Maýaçugy görkezdi. Ýasawullar olary alyp çykyp gidenlerinden soñ ýasawulbaşyny çagyrdы:

-Hajyby Gürgenje barýançak tussaglykda saklaň. Maýaçugyň adamlary näçe? On ikimi? On ikisine-de uzyn dar gurup asyň! Maýaçugyň özünü dirileý başaşak aýagyndan asyp goýuň, näçe günde ölse – öler. Goý, bulardan zulum gören ilatyň içi sowasyn.

Reýiň uly bazarynyň golaýyndaky meýdanda gurlan darda iki hepdeläp asylyp duranlary görmedik adam galmadı. Halka zulum edenlere şeýle jeza berenligi üçin Horezmşadan ılat minnetdar boldy.

Horezmşa Reýde birnäçe gün bolup, ilatyň arzy-halyny diňläp, arza gelenleriň haýyślaryny kanagatlandyrdы.

Şu arada Horezmşanyň huzuryna Reýiň günorta tarapynda 150 parsah daşda ýerleşen Kerman ülkesiniň Burdeşir şäherinden ilçiler geldi. Horezmşa şeýle daşdan, uzak ýoly söküp gelmekleriniň möhüm sebäpleri bardygyny duýup, olary hormat-ehtiram bilen kabul etdi. İlçiler baş adamdy. Adatdaky tagzym bilen salam-helikden soñ olaryň baştutany söze başlady:

-Merhemetli, muhterem Horezmşa Tekeş sultan hezretleri, Kerman ülkesiniň adalatly, zeberdest hökümdary Dinarşa hezretleriniň wepatyndan soñ tagta çykan oglı Farruhşa ýurdy bulaşdyrdы. Ýurtda tertip-düzungün galmadı. Biz şäherimiz Burdeşirden Farruhşanyň emeldarlaryny çykaryp kowduk. Siziň adyňzy hütbä goşup, gaýybana hökümdarymız edip saýladyk. Siziň adyňzyň özi şäherimizde tertip-düzungüni ýola goýdy. Indi Sizden towakgamyz: Kermanyň häzirki nalajedeýin häkimiyétini aýryp, ýurdumyzda tertip-düzungüni berkarar edip bermegiňizi towakga edip geldik.. Tekeş sultan ýurduny öz elli bilen tabşyrmagá gelen bu adamlara hoşamaý seredip durşuna, adynyň-owazasyň Kerman kimin uzak ülkelere-de baryp ýetenine kalbynda buýsanja meňzes bir ýakymly duýgy döredi. Emma ol bu duýgyny daşyna çykarmış ilçilere resmi äheňde jogap berdi:

-Jenaplar, siziň towakgaňzy kanagatlandırmak aňsat iş däl. Sebäbi ýol uzak, Horezmin hem ýakyn däl. Daşdan gelip ýene daş ýere gitmek goşun üçin aňsat däl. Şeýle-de bolsa biz Kermanda halkyň asuda durmuşyny dikeldip bermek hem-de ýurdy adalatly

dolandyrjak adam bilen goşun goýbereris.

Ilçiler Kermanyň halkynyň Horezmşanyň özünüň gelmegini isleyändigini hernäçe diýseler-de, Tekeş sultan bu ýerde işleriniň köpdüğini bahana edip, Kermana gitmedi. Ol ýere emir Nusreddin Unaryň başçylygynda goşun hem-de ýurdy dolandırmak üçin şyhny edip, emir Husametdin Omary iberdi. Şeýlelikde Horezmiň tabynlygyna ýene bir ülke geçdi.

Horezmşa indi Watana-Horezme dolansa hem bolardy. Emma ol weziri agzam Nyzamylmulk Masud ibn Alynyň bir gezi bilen ýene ýörüse shaýlandy. Wezir:

– Aly hezret, bu bidin ysmaýylylar barha hetdinden aşyp halkara katyllara öwrülip barýarlar. Beýleki ýurtlara baryp, syýasy garşıydaşlaryň buýurmasyny ýerine ýetirýärler. Olaryň jylawyny çekip goýmak gerekmikä diýýän – diýdi.

– Hak aýtdyñyz, tagsyr. Meniň özüm hem olary jylawlamaq pikirindedim – diýip, Tekeş sultan weziriniň gepini makullady. Şundan soñ ara wagt salman Horezmşa ysmaýylylaryň Kahyra atly uly galasyny gabady. Galanyň goragçylarynyň garşılygy bir aýdan geçmedi, aman diläp, teslim boldular. Paýtagt Alamutyn gabawy hem uzaga çekmedi. Bu berkden berk galanyň goragçylary köp ýitgi çekip, garşılygy gowşatdylar. Emma Horezmşa ýene bir hüjüm bilen alynjak bolup duran galanyň gabawunu aýryp, Reýe gaýtdy. Onuň köpden bări ýüregine düwüp goýan uly bir niýeti bardy. Şonuň üçin bolsa gerek, Reýde-de eglenmän, ogly Täjetdin Alyşany Pars Yragyna häkim belläp, Horezme dolandy.

Tekeş sultan her sapar ýörüşlerden göbek gany daman ata Watanya gaýdyp geleninde kalby begençlere dolardy. Bu gezek beýle bolmadı. Ol göýä bir ýumuş bilen wagtlalıkça gelen adam ýaly duýdy özünü. Bu duýgy bisebäp däldi. Ol şol göwnüne düwen niýetini amala aşyrmak üçin goşunyny güýçlendirmäge gelipdi. Ol ýurduň içinden, töwerekträki taýpalardan serbazlyga adam alyp, uly goşun toplady. Indi ýola çykybermelidi. Emma şu arada garaşylmadyk bir pajya yüze çykyp, ony ýoldan saklady. Weziri agzam Nyzamylmulk Şemsetdin Masud ibn Aly al Harawy öldürildi. Katyllar özleriniň kimdigini gizläp hem oturman, «Horezmşaga ýamanlap, ýurdumyzda gan dökdüreni üçin kasas» diýen ýazgy galdyrypdyrlar. Tekeş sultan dergazap bolup,

katyllygy eden ysmaýylylary tapmak üçin Gürgenjiň çar tarapyna adam, şäherden daşardaky ýollara kowgy iberdi. Emma katyllary tapmak başartmady. Tekeş sultan şeýle parasatly, dana, tediňkär wezirinden aýrylanyna örän gynandy. Merhumyň hatyrasyny belende tutup, onuň on baş ýaşly oglunu ýerine wezir edip belledi. Elbetde, oglana kämillik ýaşyna ýetýänçä işi alyp barýan kömekciler hem bellendi.

Horezmşa weziriniň gandarlaryndan ar almak üçin ysmaýylylaryň üstüne bu sapar özi gitmän, ogly Muhammedi iberdi.

Hemiše saparlara gidilende äriniň ýanynda bolýan Terken hatyn bu gezek oña hemra bolmakçy däldi. Köp zatdan başy çykýan bu mekir aýal äriniň bu gezekki ýörüşini öz ýanyndan makullamady, ýöne päsgel hem bermedi. Ol bu ýörüşden sag-aman gaýdyp gelmese-de piňine däldi, çünki ogly Muhammede tagtyň ýoly açykdy.

Tekeş sultan Terken hatynyň özi bilen bu saparky ýörüse gitmek meýliniň ýokdugyny biliп:

-Sen näme, hanym, Bagdady hem-de ol ýerdäki biziň adymza geçjek köşgi göresiň gelenokmy? – diýip gaharlyrak äheňde sorady.

Terken hatyn ýaşyna gelişmedik näz bilen:

-Soltanyň, men yzy üzülmeýän saparlardan ýadadym. Şu gezek maňa ejaza beriň, paýtagtda galyp, Siz ýeňiş bilen gelýänçäňiz döwletiň işlerine seredeýin – diýdi.

-Döwletiň işlerine seredýän adam bar. Seniň bu ýerde geregiň ýok. Onsoňam bu uzak saparda men sensiz oñmaryn. Ýol ugruna Muhammedi hem, ysmaýylylar bilen bir ýüzli eden bolsa, alyp gideris. Onuň elindäki goşun hem gerek – diýip, Tekeş sultan aýalyny özi bilen gitmeklige razy etdi. Has dogrusy, mejbur etdi.

* * *

Gürgençden Bagdady nazarlap, ýola düşen agyr goşun Şahristana ýetende eglenmeli boldy. Sebäbi Horezmşa Tekeş sultan nähoşlap, at üstünden düşege geçdi. Özuniň hemiše ýanyndaky iki has tebipleri hökümdaryň derdi ýürekdedigini anyklap,

dürli däri-dermanlar bilen em edip, bejeriş usullarynyň iň täsirlisini ulanýardylar. Muňa garamazdan bimaryň dem almasy barha kynlaşýardy. Onuň arkasyna, kellesiniň aşagyna ýassyklary goşadan goýup, göwresini biraz galdyryp goýdular. Bu biraz peýda etdi. Terken hatyn her sagatda tebiplerden soltanyň ýagdaýyny soraýardy. Özü-de hassanyň ýanyna tiz-tiz girip, görüp çykýardy. Tebipler umyt bildirseler-de, ol soltanyň günü tükenip barýanyny duýup, ogly Muhammede gyssagly çapar iberdi. Bu wagt Muhammet ysmaýyylaryň Tursız galasyny üç aý bări gabap, gabawdakylaryň halyny teň edipdi. Galanyň kethudalary näçe diýse olja berjekdiklerini aýdyp, ýaraşyk etmegi teklip edipdiler. Şo mahalda-da ejesiniň iberen çapary ýetip bardy. Çaparyň getiren habaryny eşidenden Muhammet ysmaýyylardan on müň dinar alyp, gabawy aýyrdы. Muhammet Şähristana ýetip gelende Tekeş soltanyň entek jany bardy. Muhammet kakasynyň ýatan ýerine girip, çök düşüp, onuň ellerini ogşady, halyny sorady. Tekeş soltan mejalsyz ýagdaýda Muhammede nazaryny aýlap:

– Wagtynda ýetişdiň oglum, seniň bilen ikiçäk gürrüñim bar. Başgalar çyksyn – diýdi.

Tebipler iki epilip, yzyna basyp çykdylar. Terken hatyn «Menem çykaýynmy?» diýen manyda eli bilen özünü görkezip, ärine seretdi. Tekeş soltan:

– Men diňe tebipler çyksyn diýmedim – diýdi.

Terken hatyn närazy görünüşde yüzünü bürüşdirip çykyp gitdi.

– Muhammet, oglum.. Men amanady tabşyrýan boldum – diýip Tekeş soltan bir dem demini dürsäp, soň dowam etdi. – Indi tagtymyň eýesi sen bolýan bolduň. Men saňa iň uly atamyz, nesilşalygymyzyň başy Kutbetdin Muhammediň adyny dakdyn. Ol hezret otuz ýyl Horezmişa ady bilen höküm sürdi. Seniň özüňe ondanam köp höküm sürmek nesip etsin. «Seniň özüňe» diýenime düşündiňmi?! Hökümdarlygy ejeň bilen paýlaşma! Ýurtda hökümdar bir bolmaly. Ejeňden habardar bol, ol hökümdarlygy gowy görýär – diýip, Tekeş soltan ýene deminidürsemek üçin sägindi. – Indi ýurt-Watan hakyndaky pentlerimi diňle. Hökümdarlykda iň esasy zat – adalat! Adalatly şanyň ýurdy abat bolýar, halk ony ezizleyär. Emeldarlaryňdan hem adalatly bolmagy talap et.

Kanuny bozanlary bolsa, gaýgyrma, jezasyny ber. Indi seniň öñünde duran iň uly wezipe hakynda aýtsam, bu Watany beýgeltmekdir! Men Horezmin atly ýurdy dünýäniň iň gudratly beýik döwletine öwürmek üçin ömrüm boýy çalyşdym. Bu ugurda az-owlak netije hem gazandym. Horasan, Pars Yragy, Yspyhan, Jend, Mangylak Horezminiň tabynlyggyna geçdi. Nobat Arap Yragyna gelipdi. Bagdada ýörüşim, görüp durşyň ýaly, ýary ýolda galdy. Ony almak maňa nesip etmedi. Belki, saňa nesip eder. Indi Mawerennahr meselesi. Ony gara hytaýlaryň elinden almaly. Gara hytaýlaryň özünü hem syndyryp, paç töleginden dynmaly...

Ol ýene säginip, demini dürsedi:

– Indi iň soňky nesihatym: garyndaşlaryň bilen arany bozma, gowy gatnaşykda bol. Olardan kimdir biri tagtyňa dawa edip, göz dikse-de, onuň ganyny dökme. Özüňden çykan duşmany – dosta öwürjek bol... Bu babatda sen menden görelde al. Inim Soltanşa meniň iň ganym duşmanym bolup, garşyma göreşdi. Men ony islän wagtym ýok edip bilyärdim. Çünkü, men ondan on esse güýçlidim. Yöne men onuň ölümünü islemedim. Ol öz ajalyna oldu, namazyna bardym, soňky ýoluna ugratdym. Ine, indi bize-de nobat ýetdi, soňky ýoluma sen... – diýip, soňuny aýdyp bilmän, Tekeş sultan bu gowgaly dünýäni terk etdi.

Sene 596-njy hijriniň remezan aýynyň 19-dy. (3.07.1200ý). Merhumyň meýdini tomsuň yssysynda zaýalanmazlygy üçin balzamirläp Gürgenje alyp geldiler. Ine şunda Tekeş sultanyň halka özünü aldyrany has ýüze çykdy. Tutuş Gürgenç aýaga galyp, ýas tutdy. Merhumy özünüň gurdyran medresesiniň ýanynda jaýladylar. Şundan soñ hem ýas bir aý dowam etdi.

Durmuşda geçmejek zat ýok. Baýramlaram, ýaslaram geçýär. Tekeş sultanyň ýasy-da geçdi. Halk täze Horezmşaga garaşýardy. Taryhy proza